

ISSN 2076–1554

Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова

ВГО Українська академія наук

Видавництво «Гілея»

 Гілея

Науковий вісник

Випуск 141 (№ 2)

Ч. 1. Історичні науки

Київ – 2019

Збірник засновано 2004 року. Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання
з історичних наук затверджено наказом Міністерства освіти і науки України
№ 1328 від 21 грудня 2015 р.**

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації: серія КВ № 22632-12532ПР від 24 квітня 2017 року

Друкується за рішенням:
Вченої ради Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова
(протокол № 5 від 31 січня 2019 р.)

Збірник входить до міжнародних баз

Google Scholar; Index Copernicus (Польща); EBSCO Publishing, Inc. (USA); SIS (Scientific Indexing Services) (USA); InfoBase Index (Індія).

Шеф – редактор:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Головний редактор:

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Співредактори:

Кивлюк О. П., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Муляр В. І., д-р філос. наук, проф. (Україна, Житомир)

Редакційна рада:

Андрущенко В. П., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України, акад. НАПН України (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Вашкевич В. М., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Зеленков А. І., д-р філос. наук, проф. (Білорусь, Мінськ)

Колесник В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Мирзаханян Р., д-р іст. наук, проф. (Арменія, Єреван)

Михальченко М. І., д-р філос. наук, проф., член – кор. НАН України (Україна, Київ)

Рафальський О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Савельєв В. Л., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Солдатенко В. Ф., д-р іст. наук, проф., член-кор. НАН України (Україна, Київ)

Степико М. Т., д-р філос. наук, проф. (Україна, Київ)

Редакційна колегія з історичних наук:

Войцехівська І. Н., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Дробот І. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Журба М. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Лазько Г. Г., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Лисак В. Ф., д-р іст. наук, проф. (Україна, Маріуполь)

Мезга М. М., д-р іст. наук, проф. (Білорусь, Гомель)

Михайлюк В. П., д-р іст. наук, проф. (Україна, Старобільськ)

Стоян Т. А., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Сушко О. О., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Чернега Л. М., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ, НПУ ім. М. П. Драгоманова)

Шаповал Ю. І., д-р іст. наук, проф. (Україна, Київ)

Гілея: науковий вісник. – К. : «Видавництво «Гілея», 2019. – Вип. 141 (2). Ч. 1. Історичні науки. – 179 с.

Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні проблем сучасної науки в умовах полікультурного глобалізаційного суспільства. Основні рубрики охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.

УДК 94(477.54)«1919»:352.07:614.4]

**РОБОТА ЗЕМСЬКИХ УСТАНОВ
ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ ПО БОРОТЬБІ
З ЕПІДЕМІЯМИ ТИФУ ТА ХОЛЕРИ У 1919 Р.**

**THE WORK OF KHARKIV GUBERNIA
ZEMSTVOS AIMED AT FIGHTING EPIDEMICS
OF TYPHOID AND CHOLERA IN 1919**

Логовський І. М.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін,
Національний університет цивільного
захисту України (Харків, Україна),
e-mail: marika_logovskay@ukr.net,
ORCID: ID 0000-0002-3975-9503

Харламов М. І.,

кандидат історичних наук, доцент, доцент
кафедри соціальних і гуманітарних дисциплін,
Національний університет цивільного
захисту України (Харків, Україна),
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com,
ORCID: ID 0000-0002-5289-0290

Logovskiy I. M.,

Ph.D. (historical sciences), Associate Professor,
Associate Professor of department of social and
humanitarian disciplines of the National University of
civil protection of Ukraine (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: marika_logovskay@ukr.net,
ORCID: ID 0000-0002-3975-9503

Kharlamov M. I.,

Ph.D. (historical sciences), Associate Professor,
Associate Professor of department of social and
humanitarian disciplines of the National university of
civil protection of Ukraine (Kharkiv, Ukraine),
e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com,
ORCID: ID 0000-0002-5289-0290

Метою дослідження стала робота харківського губернського земства по боротьбі з епідеміями висипного тифу та холери в останній рік свого існування. В результаті цієї роботи був створений протиепідемічний санітарний регламент, земський губернський аптечний склад, влаштовані холерні та тифозні бараки, тифозні ізолятори, відкриті притулки з дезінсекційними камерами, забезпечено доступ населення Харкова до безкоштовних лазень, медики були забезпечені засобами дезінфекції та провели санітарну обробку помешкань холерних хворих і місць скупчення біженців, отримані фінансові кошти на протиепідемічну роботу, відновлено транспорт для доставки епідемічних хворих до місць лікування. Результатом цих заходів стало припинення епідемії холери та значне зменшення масштабів епідемії висипного тифу. В статті використовувались проблемно-хронологічний, порівняльно-історичний, історико-системний методи дослідження, що дозволило отримати об'єктивні наукові висновки.

Ключові слова: Харківська губернія, земство, висипний тиф, протихолерні бараки, дезінсекційні камери, тифозні ізолятори, «Чрезсыптитф», «Губкомздрав».

The article was aimed at the research of the work of Kharkiv gubernia Zemstvo in the last year of its existence directed on fighting epidemics of typhus and cholera. As a result of this work anti-epidemic sanitary regulations, a local provincial (gubernia) pharmaceutical warehouse, cholera and typhoid barracks, typhoid isolation units, shelters with disinfection cameras were established. Kharkiv citizens were provided with free access to public baths, healthcare workers were provided with disinfection and held sanitization of premises for cholera infected patients and places where refugees stayed. Funding for anti-epidemic work were received, transport for delivery of the ill patients to the treatment site was resumed. As a result of the measures taken, the abortion of the cholera epidemic and the significant reduction of typhoid epidemic was achieved. Problematical-chronology, comparative-historical, historical-system methods were used in the research, which allowed to obtain objective scientific conclusions.

Keywords: Kharkiv gubernia, Zemstvo, typhus, cholera barracks, disinfection cameras, typhoid isolation units, Chrezsyptif, Gubkomzdrav.

Внаслідок подій Першої світової та Громадянської війн у Харківській губернії в 1919 р. вирували епідемії висипного тифу та холери, що були безпрецедентними за масштабами. Ще з 1914 р. на території українських губерній було сконцентровано 62,5% російських військ [2, арк. 77], а до Харківщини, яка і так була однією з найбільш густонаселених в Російській імперії, хлинув потік біженців, поранених та полонених. Земська губернська медична та санітарна організації були переведені на військовий режим, але, зважаючи на надзвичайну важливість санітарних лікарів, царська влада їх не мобілізувала. Спочатку санітарні лікарі мали по 3–4 помічника-фельдшера, але з січня 1915 р., згідно законів військового часу, їм підпорядкували медичні відділення повітових земств, і штат помічників зріс до 35 осіб [2, арк. 186]. Санітарні лікарі зустрічали санітарні потяги, розподіляли поранених, оглядали біженців, полонених, видавали вакцину від шлункового тифу, проводили в лазаретах щеплення проти віспи тощо. Наприклад, у Вовчанському повіті на 1 січня 1915 р. працювало 49 (!) шпиталів з штатом в 300 осіб (в основному в приміщеннях шкіл), до яких потрапило 26376 поранених. Крім того, з фронту поступило 816 хворих на холеру, і 613 – на висипний та зворотний тиф, 15000 біженців та 13000 полонених! Але навіть в таких умовах повітові санітарні лікарі протягом року провели лекції для місцевого населення щодо якості питної води та запобігання епідемії, які відвідали 2250 чол., перевірили дитячі притулки, школи, робили щеплення проти віспи, доправили на бактеріологічний аналіз 12 зразків води [2, арк. 189]. Навіть в надзвичайних умовах війни, завдяки наполегливій роботі земської медичної та санітарної організацій, з серпня 1914 р. до кінця 1917 р. Харківському регіону вдалося уникнути значних спалахів холери та тифів. У другій половині 1918 р. ситуація почала кардинально змінюватись, незважаючи на те, що військовополонені німці, чехи, австрійці покинули межі губернії. Харківська губернія стала ареною Громадянської війни. Її наслідками став різкий економічний занепад, збільшення потоку біженців, скупченість, обмежений доступ великих груп населення до найважливіших елементів гігієни – гарячої води, лазень, чистого одягу, нестача палива, мила, медикаментів тощо, стрімке погіршення санітарного стану. Все це призвело до розповсюдження вошей, що переносили висипний тиф, а відсутність санітарного контролю великої кількості цивільних та військових, що потрапляли в межі губернії, стала причиною холери.

Актуальність дослідження. Проблеми боротьби з епідемічними захворюваннями в умовах громадянського конфлікту та великої кількості біженців актуальні і сьогодні, і, на жаль, будуть актуальними у найближчому майбутньому. Виходячи з цього, цікаво і корисно вивчити досвід боротьби харківського губернського земства з епідеміями висипного тифу та холери в останній період свого існування в умовах Громадянської війни.

Предметом дослідження є протиепідемічна та санітарна робота земських самоврядних органів Харківщини протягом денкінського панування у 1919 р.

Об'єктом дослідження обрано досвід та результати боротьби з епідеміями тифу та холери медичних та санітарних органів Харківського губерньського земства під час Громадянської війни.

В історичній літературі діяльність земських органів Харківської губернії по боротьбі з епідеміями висипного тифу та холери протягом останнього року свого існування лишилася поза увагою істориків. Праці дорадянського періоду відсутні взагалі. Для праць радянського періоду характерним є замовчування роботи земств по боротьбі з епідеміями висипного тифу та холери, підтриманню санітарно-епідемічного контролю у період Громадянської війни, що зумовлено ідеологічними підвалинами. Деякі відомості наводяться у працях С. А. Томіліна [23; 24], К. Г. Васильєва та А. Е. Сегала [1], М. Н. Соловйова [22], Л. Н. Карпова [14], але вони не охоплюють увесь комплекс заходів і регіональну специфіку цього боку діяльності земств не розглядають. В останні роки з'явилися праці російських і вітчизняних дослідників, де висвітлюються деякі аспекти діяльності земських установ різних губерній Росії по боротьбі з епідеміями тифів та холери, підтриманню санітарного стану. Це, насамперед, роботи А. В. Нікітіної [15], Т. Р. Різванової [20], І. В. Семенченко [21], В. В. Єрмакової [13], І. М. Логовського [16; 17; 18; 19]. Проте і в цих роботах не знайшла відображення діяльність харківського губерньського земства по боротьбі з епідеміями висипного тифу та холери, підтримці санітарного стану в останній, найтрагічніший рік свого існування, що й потребує додаткового вивчення.

Джерельну базу даної статті складають листи дільничних та санітарних лікарів до земських повітових правлінь та радянських органів влади, розпорядження радянського «Губкомздраву» та його листування зі «Чрезсыптимом», Спілкою лікарів, біржею праці, евакуаційним комітетом тощо, протоколи засідань санітарно-виконавчих комісій, переписка губерньського земського правління з губернатором, звіти земських повітових правлінь та губерньського правління, виявлені в Державному архіві Харківської області та вперше введені у науковий обіг [2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12].

Метою роботи є дослідження роботи харківського губерньського земства по боротьбі з епідеміями висипного тифу та холери протягом 1919 р. – останній рік свого існування та в умовах Громадянської війни.

На 1 січня 1919 р. в підпорядкуванні харківського губерньського земства було 137 лікарських дільниць, 101 лікарня, 50 дезінфекційних камер, 415 лікарів, 10 санітарних лікарів, 450 фельдшерів, 80 стаціонарних інфекційних бараків. Бараки були розраховані на 1500 хворих, ще 1700 одразу могли прийняти лікарні. Та вже на кінець

грудня 1918 р., коли з Донбасу почали наступати більшовики, кількість хворих на висипний тиф підскочила з 322 до 2500 осіб. В зв'язку з різким зростанням кількості хворих 10 січня 1919 р. губерньська земська управа заборонила земському медперсоналу без спеціального дозволу залишати робочі місця. Типовою є перепустка від 17 січня 1919 р. епідемічного лікаря Р. Д. Кузнецової: «... она состоит врачом при тифозных бараках для беженцев, имея на своем попечении 200 больных, нуждающихся в ее попечении, почему не может быть отпущена более как на два часа» [6, арк. 8]. Одним з дієвих заходів стало залучення до боротьби з тифом студентів-медиків, яких за поданням повітових земств призначала епідемічними лікарями губерньська управа. Всього з листопада 1918 р. в боротьбі з висипним тифом земські органи задіяли 27 «епідемічних студентів», як інколи називали їх у документах [4, арк. 19; 7, арк. 51].

На початку січня перші загони Червоної армії увійшли в Харківську губернію, а на початку лютого більшовики повністю захопили Харківщину. Радянський уряд переїхав до Харкова, 10 лютого 1919 р. більшовицька влада розіграла губерньську земську управу та всі її органи [5, арк. 115]. Земський лікарський персонал примусово приписали до більшовицького Губерньського комітету охорони здоров'я – «Губкомздраву». Розпорядженням від 16 лютого Губкомздрав визнав дійсними всі санітарні інструкції губерньського земства та порядок дій епідемічних лікарів до спеціального розпорядження [5, арк. 123]. Для боротьби з масовими інфекційними хворобами у Губкомздраві створили санітарно-епідеміологічний підвідділ, відповідні підвідділи створили і в повітах. У більшовиків була і центральна Надзвичайна комісія по боротьбі з висипним тифом – «Чрезсыптимф», осередок якої діяв на Харківщині, проте таке дублювання функцій було не на користь справі. Ось типовий зразок «роботи» «Чрезсыптимфа»: лист до Губкомздраву «предчрезсыпкомтимфа» товариша Ретинської від 16 лютого 1919 р.: «Обращаем Ваше внимание на весьма серьезное положение с эпидемией сыпного тифа в с. Немышле. Эпидемия достигает ужасающих размеров. Чуть ли не в каждом доме имеются больные, остающиеся почти без всякого врачебного ухода. Медикаментов совсем нет. Требуется немедленные экстренные меры, кои вам предлагаем принять» [5, арк. 136]. Фактично з тифом боролось теж саме губерньське земство, тільки під егідою більшовиків, позбавлене самостійності та фінансування. Лише наприкінці березня більшовики затвердили посадові оклади медперсоналу. Питання довго не вирішував Народний комісаріат праці, і більшість медиків не отримувала зарплатню взагалі, поки 12 червня 1919 р. Харків не зайняла Добровольча армія. Типовим є звернення до губерньської земської управи правління Спілки лікарів від 21 серпня 1919 р. з проханням виплатити грошове утримання епідемічним лікарям Міллеру та Юфу за п'ять місяців роботи при більшовиках [5, арк. 236]. За

підрахунками епідемічних лікарів, з січня 1919 р., коли різко посилилась епідемія тифу, щомісячна потреба в коштах на боротьбу з ним (медикаменти, утримання лікарень та бараків, харчування хворих, дрова, транспорт, платня медперсоналу тощо) становила 3 млн. руб. З лютого по червень 1919 р. більшовики виділяли на боротьбу з тифом не більш, ніж 145 тис. руб. на місяць [4, арк. 67], тобто у 20 разів менше від потреби! Як свідчать документи, життя та здоров'я цивільного населення Харківщини мало для більшовиків щонайменше другорядне значення. Головним було зміцнення та посилення боєздатності червоноармійських загонів, бодай за рахунок життя та здоров'я місцевого населення. Наприклад, 13 січня 1919 р. Куп'янська повітова земська управа отримала наказ командира IV дивізії більшовиків Дибенка відкрити силами земства та за його рахунок шпиталь для червоноармійців. Вже 19 січня шпиталь, влаштований у приміщенні Духовного училища земськими лікарями Кузнецовим, Успенським та Ноткіною, запрацював. Та без нагляду лишилися хворі на висипний тиф у переповненій міській лікарні, бо лікарів заставляли працювати насамперед у шпиталі [11, арк. 38]. Не змінилась ситуація і після офіційного звернення радянського повітового підвідділу охорони здоров'я від 16 березня 1919 р. до «Губкомздраву» [11, 79]. У селищі Пересічне 24 лютого більшовики вигнали цивільних хворих на тиф з шпиталю Всеросійської спілки земств (ВСЗ) [8, арк. 117], 26 лютого така ж доля спіткала 40 хворих з Мереханського шпиталю ВСЗ, який зайняли 210 червоноармійців, а цивільних перевели у не функціонуюче приміщення старої лікарні, де навіть не топили [4, арк. 91]. 15 лютого 1919 р. в Харкові більшовики для потреб червоноармійців конфіскували земську автомобільно-санітарну колону з 5 машин [5, арк. 243]. Це унеможливило виїзд епідемічних загонів у повіті та термінову допомогу хворим. Вже 20 лютого 1919 р. більшовики розпочали мобілізацію до Червоної армії земських медиків від 45 до 55 років, як чоловічої статі, так і жінок, які не потрапили під військові мобілізації [5, арк. 196]. Це призвело до гострої нестачі медперсоналу для боротьби з тифом у губернії. Станом на травень 1919 р. в губернії лишилося всього 185 лікарів, кількість тифозних бараків скоротилася до 72 [4, арк. 67]. Наприклад, в Старобільському повіті більшовики мобілізували 10 лікарів, залишивши на величезну територію всього 11 лікарів. 14 липня 1919 р. Старобільська повітова земська управа в листі до губернського правління давала таку оцінку: «...после ухода из уезда советской власти, захватившей с собою многое из медикаментов, дезинфицирующих средств и госпитального имущества, положение врачебных организаций уезда сделалось критическим» [4, арк. 70]. В листі від 21 лютого до Губкомздраву лікар селища Липці Харківського повіту, де протягом двох тижнів на тиф захворіло 90 осіб, зазначав: «...главным гнездом тифа являются беженцы, находящиеся в голоде и холоде, многие едят один бурок. Но

тифозный барак до сих пор не открыт, так как нет доктора и хотя бы двух фельдшеров» [5, арк. 311]. Подібних звернень з повітових медичних відділків нараховується не один десяток. За далеко неповними даними, протягом березня–квітня 1919 р. санітарно-епідемічний підвідділ «Губкомздраву» давав запит до біржі праці та Спілки лікарів на 78 фельдшерів, 30 медичних сестер, 5 епідемічних лікарів для відправки на боротьбу з тифом у повіті, та не отримав жодного медика з-за браку персоналу [6, арк. 78, 81, 85–86, 93]. Це призвело до різкого зростання масштабів епідемії висипного тифу у першій половині 1919 р. Наприклад, у порівнянні місяць до місяця з 1918 р. в лютому кількість нових хворих виросла в 3 рази, в березні – в 2,2 рази, а в квітні–травні – в 6 разів! [4, арк. 101; 6, арк. 138] Погіршувало ситуацію те, що тиф не обминав і самих медиків: з серпня 1918 р. по липень 1919 р. в губернії на тиф хворіли 97 лікарів, 90 фельдшерів, 149 медичних сестер, 759 чол. молодшого персоналу [6, арк. 208]. Типовими були такі листи до санітарно-епідемічного підвідділу «Губкомздраву»: «Врач Ольшанского участка П. М. Агеенко сообщает, что ввиду увеличения эпидемии тифа, давшего к 23 февраля с. г. 45 заболеваний и расширения инфекционного барака врач не в состоянии справиться с работой, тем более, что из 2-х сестер барака обе заболели» (4 березня 1919 р.) [4, арк. 92]. «В ответ на ваше отношение от 4 сего апреля сообщаем, что в Основянском сыпно-тифозном бараке работает 3 врача, 2 из которых заболели, в том числе А. И. Невструева. В бараке имеется 100 коек для больных» (8 квітня 1919 р.) [5, арк. 306].

Всередині червня 1919 р. 9311 повітів Харківської губернії та сам Харків зайняла добровольча армія Денікіна. Решту – Лебединський та Сумський повіти – денікінці зайняли повністю з 1 по 8 серпня [7, арк. 23]. Протягом перших трьох днів в повітах денікінці відновили повітові та губернські земські органи. Почався останній, та, без перебільшення, героїчний етап у історії протиепідемічної діяльності харківського губернського земства. За майже півроку більшовицької влади епідемічна ситуація з висипним та зворотнім тифом стала, за висловом сучасників, катастрофічною [7, арк. 45]. За підрахунками відтвореного відділу народного здоров'я губернської земської управи, за перші 6 місяців 1919 р. на Харківщині зафіксували в цілому 65000 хворих на висипний тиф [4, арк. 104]. Це було більше, ніж загалом за попередні 20 років, а рівень захворювань на тиф підскочив у 65 разів! [4, арк. 105] Найбільше від тифу потерпали Харківський, Валківський, Зміївський, Богодухівський та Вовчанський повіти, всього ж на початок червня в губернії лишалося 10293 хворих на тиф [8, арк. 39; 9, арк. 59]. Безумовним, на наш погляд, є зв'язок між швидким поширенням епідемії тифу на Харківщині та руйнацією більшовиками земської медицини та санітарії.

Відновлена земська медична організація була вкрай знекровлена як в сенсі людського ресурсу, так і матеріально. Крім браку медиків, найгострішими

проблемами у боротьбі з тифом стали нестача медикаментів та коштів. Більшовицький фармацевтичний підрозділ – «Фармпод» – конфіскував у приватних аптек та оптових торговців всі медикаменти, хірургічні та перев'язочні матеріали [3, арк. 48]. Щоправда, за частину товару більшовики розрахувалися готівкою (яку до цього конфіскували у Державному та Казанському банках Харкова). В решті решт аптечний товар опинився на складах губернської земської лікарні, де також лікували червоноармійців. Завдяки медикам губернської земської лікарні, що умисно відтягували евакуацію, більшовики не встигли вивезти медикаменти. На медичні та фармацевтичні товари заявили права колишні власники, хоча більшовики не видавали ніяких документів ні при конфіскації, ні при купівлі. 28 червня 1919 р. губернська земська управа звернулася до губернатора денікінської влади С. Богдановича з пропозицією створити губернський земський аптечний склад у приміщенні колишньої Шлісельбургської мануфактури та передати туди всі запаси з губернської земської лікарні [3, арк. 59]. З колишніми власниками пропонувалось розраховуватись поступово з земських зборів та за рахунок кредитів уряду. Денікінська адміністрація досить швидко вирішила питання, і з 8 липня губернський земський аптечний склад вже почав видавати земським повітовим відділам народного здоров'я протитифозні ліки [5, арк. 199].

Значно складніше вирішувалось питання коштів. Відступаючи, більшовики вивезли з банків та казначейства всю готівку. Єдине, що лишилось – кредитні папери «Губкомздраву» на боротьбу з тифом на 3600000 руб. Та денікінська влада анулювала будь-які фінансові документи радянської влади. У пояснювальній записці до проекту кошторису губернського земського відділку народного здоров'я від 20 червня 1919 р. на ім'я губернатора губернська земська управа відзначала (пунктуацію оригіналу збережено): «Уходя большевики оставили в Казначействе и Государственном Банке кредиты по счету Губернскаго Отдела Здравоохранения на сумму до 3600000 руб., но деньги эти пока Губернскому Земству не представлены и положение заразных бараков, не имеющих ни копейки денег и не мало неоплаченных долгов, – отчаянное. Бараки закрываются и зараза распространяется беспрепятственно. По чрезвычайной противоэпидемической смете требуется в месяц до 3000000 руб.» [6, арк. 168]. Питання фінансового обігу було не в компетенції земства. Воно могло розраховувати лише на кошти від земських зборів та податки з кооперативів, стягнення яких потребувало значного часу. Та після звернення губернської земської управи від 25 червня 1919 р. з наданням ретельно підготовленого кошторису протиепідемічних заходів денікінська влада почала регулярне фінансування боротьби з тифом. Так, в серпні губернському земству було виділено майже 1 млн. 800 тис. руб., в вересні–жовтні – майже по 2 млн. 200 тис. руб. [5, арк. 317] І, хоча і цих коштів

було недостатньо, це дозволило губернському земському правлінню сплачувати заробітну платню медикам, фінансувати утримання бараків та ізоляторів, транспорту, проводити дезінфекційні обробки тощо.

Однією з причин поширення висипного тифу стало значне погіршення санітарного стану в губернії. Це призводило до розповсюдження пацієнтів, що були переносниками тифозних вошей. У наказі більшовицького коменданта Харкова від 18 лютого 1919 р. відзначалось: «...на окраинах города часто валяются трупы павших животных, и голодные собаки растаскивают внутренности и отдельные части животных по окрестностям и даже в центре города. В силу общего экономического кризиса настоящего времени, дороговизны на мясные продукты нужно допускать использование трупов и в пищу (!), особенно среди беднейшего татарского населения» [6, арк. 141]. Палих тварин звозили до земського утилізаційного заводу, але при більшовиках він не працював, і навесні сам став величезною епідемічною загрозою місту [6, арк. 153]. В повітах, де утилізаційних заводів не було, трупи тварин треба було закопувати на глибину не менш двох аршин (1,5 м), та взимку цього не робили. За фактом не було контролю за станом колодязів, водопоїв, базарів, ретирадних ям. Після відновлення роботи земств вони терміново почали роботу зі створення та впровадження надзвичайного санітарного регламенту. 28 червня губернським земським правлінням була створена комісія на чолі з головою губернського санітарного бюро С. Н. Ігумновим, що розробила відповідні постанови з 19 пунктів. 11 липня їх підписав губернатор Богданович, а 24 липня 1919 р. «Обязательные постановления по предотвращению и борьбе с заразными болезнями» згідно наказу Головнокомандувача Збройними силами Півдня Росії стали обов'язковими також в Катеринославській та Курській губерніях [5, арк. 286]. Постанови не просто копіювали відповідні земські регламенти дореволюційних часів. Так, вперше була повністю заборонена торгівля з землі будь-якими їстівними припасами, крім кавунів та динь, навіть овочами та фруктами. Під повну заборону потрапили виробництво та торгівля пиріжками та кондитерською продукцією. Громадські колодязі, що пройшли бактеріологічну перевірку, треба було викрашувати у кольори, встановлені земськими правліннями, та сповіщати про це населення. Про епідемічних хворих або навіть при підозрі на епідемічну хворобу населення було зобов'язане сповіщати лікарів та земські правління. За невиконання будь-якого пункту постанов передбачалося жорстке покарання – 6 місяців ув'язнення та штраф 20000 руб. Контроль за виконанням постанов поклали на земські правління та міські думи, які могли добиватися їх виконання за допомогою військових. В результаті з кінця червня запрацював земський утилізаційний завод у Харкові, в повітах трупи тварин спалювали, обклали гілками, а рештки закопували за межами селищ. Протягом червня – липня земства привели

у належний стан переважно більшість громадських колодязів, відновили контроль базарної торгівлі.

Але Харківщину спіткало нове лихо – наприкінці липня розпочалася епідемія холери, що місяцем раніше спалахнула на Кавказі. Вже на 3 серпня 1919 р. в 55 селах 7 повітів налічувалось 240 холерних хворих, 242 – в самому Харкові (145 – харків'яни, решта – біженці та військові) [9, арк. 90; 10, арк. 106; 11, арк. 89]. Всі діагнози мали лабораторно-бактеріологічне підтвердження. Водночас на Балашівський вокзал Харкова прибули 100 вагонів з біженцями з інших губерній. Тому 3 серпня 1919 р. відбулося термінове засідання губернської санітарно-виконавчої комісії з питання протидії холері. Заслухавши земських повітових лікарів, завідувачів лікарнями, військових медиків комісія встановила, що основна причина розповсюдження холери – неможливість термінової доставки та ізолювання хворих, і вони заражують інших. Комісія звернулася до Головнокомандувача Полтавської, Харківської та Курської губерній з проханням виділити санітарний автомобіль. Вже 6 серпня в Олександрівській та губернській земській лікарнях відкрили холерні ізолятори, а на станціях Мерефа та Харків – холерні бараки. Крім того, зі складів Добровольчої армії губернське земство отримало 66 кг сулеми, 182 кг карболки, 48 кг «зеленого мила», 5 додаткових гідропультів для протихолерної дезінфекції. Протягом 2–х тижнів з гідропультів обробили всі лікарні, холерні бараки, вагони біженців, помешкання хворих в повітах і в самому Харкові [5, арк. 320; 10, арк. 68–69; 11, арк. 120].

В результаті вжитих заходів епідемію холери вдалося швидко локалізувати і припинити: вже наприкінці серпня нових холерних хворих в губернії не реєстрували.

Проте, не зважаючи на всі зусилля земств, не вщухала епідемія висипного тифу. Тому 30 серпня 1919 р. у Харкові відбулося засідання губернської санітарно-виконавчої комісії, в якій, крім представників земства брали військові медики Добровольчої армії. Згідно рішень комісії були задіяні безпрецедентні протиепідемічні заходи. Так, протягом вересня за кошти земства відкрили для населення «лазні Ваніфатова», при всіх міських лікарнях та нічних притулках (яких відкрили ще три) влаштували дезінсекційні камери-«вошобойки» (як їх називали тоді навіть в офіційних документах), виділили 4 кінних візків для термінового транспортування хворих на тиф, відкрили ізолятор на 250 ліжок на вулиці Благовіщенській [12]. Для хворих, яких доставляли із залізниці, відкрили ізолятор на 300 ліжок у Будинку Прикажчиків на вулиці Чоботарській, терміново відремонтували шпиталь Співки Міст, що міг прийняти 1000 хворих [4, арк. 102]. Крім того, під тифозні ізолятори почали перелаштовувати приміщення 3–х дитячих притулків, дітей з яких вже вивезли з міста. 2–го жовтня до Харкова прибув санітарний автомобіль, який надала денікінська влада [4, арк. 103]. В результаті заходів, вжитих губернським земством,

епідемічну ситуацію з висипним тифом вдалося стабілізувати. Вже на кінець вересня 1919 р. захворюваність на висипний тиф знизилася до показників початку грудня 1918 р, і лишалась на такому рівні до повернення червоних. В грудні 1919 р. радянська влада остаточно відновилась на Харківщині, а губернські земські органи назавжди припинили своє існування.

Таким чином, завдяки наполегливій, часто героїчній роботі харківського губернського земства в останній рік свого існування, в тяжких умовах громадянської війни вдалося здійснити низку ефективних заходів щодо подолання епідемії висипного тифу та холери. Земствами були влаштовані протихолерні та тифозні бараки, ізолятори, відремонтовані лікарні та відкриті притулки, встановлені дезінсекційні камери, розроблені санітарні регламенти для населення; відновлено санітарний транспорт, створено губернський земський аптечний склад, здійснено санітарну обробку місць скупчення біженців та осель хворих, забезпечено доступ харків'ян до лазень, налагоджено фінансування протиепідемічних заходів. Це призвело до покращення добробуту та здоров'я населення – масштаби епідемії висипного тифу вдалося значно знизити, а епідемію холери було припинено.

Список використаних джерел

1. Васильев, КГ., Сегал, АЕ., 1960. 'История эпидемий в России', М.: Наука.
2. 'Державний архів Харківської області', Ф.304. Харківська губерньська земська управа, Оп.1, Спр.2253, 213 арк.
3. Там само, Спр.2259, 74 арк.
4. Там само, Спр.2262, 103 арк.
5. Там само, Спр.2265, 347 арк.
6. Там само, Спр.2267, 212 арк.
7. Там само, Спр.2268, 106 арк.
8. Там само, Спр.2269, 221 арк.
9. Там само, Спр.2271, 94 арк.
10. Там само, Спр.2273, 129 арк.
11. Там само, Спр.2274, 154 арк.
12. Там само, Спр.2280, 7 арк.
13. Ермакова, ВВ., 2007. 'Роль земских учреждений в развитии медицинского обслуживания населения Мензелинского уезда (1875–1918)', *Казанский медицинский журнал*, Вып.1, с.39–46.
14. Карпов, ЛН., 1964. 'Земская санитарная организация в России', Л.: Медицина.
15. Никитина, АВ., 2008. 'Земская санитарная организация Уфимской губернии в начале XX века', *Известия Российского государственного педагогического университета имени А. И. Герцена*, Вып.69, с.28–33.
16. Логовський, ІМ., 2013. 'Робота місцевих органів влади та земських органів Харківської губернії по запобіганню та ліквідації епідемій холери (початок XX ст.)', *Збірник наукових праць. Серія: Історія та географія / Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*, Харків, Вип.49, с.156–160.
17. Логовський, ІМ., 2013. 'Робота місцевих органів влади Харківської губернії по покращенню санітарних умов життя та благоустрою населених пунктів (початок XX ст.)', *Вісник національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми історії України, Харків: ХНУ «ХПІ», №61 (10–34), с.65–70.
18. Логовський, ІМ., 2013. 'Робота місцевих органів влади та земств Харківської губернії щодо запобігання та припинення епідемій віспи (друга половина – початок XX ст.)', *Вісник Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна*, №1088, Серія: Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки, Вип.170, с.39–43.

19. Логовський, ІМ., 2014. 'Робота Харківського губернского земства по запобіганню епідемії та покращенню санітарного стану (початок XX ст.)', *Вісник національного технічного університету «ХПІ»*. Серія: Актуальні проблеми історії України, Харків: ХНУ «ХПІ», №54 (1096), с.62–72.

20. Ризванова, ТР., 2009. 'Социально-экономические причины распространения эпидемий на Южном Урале в конце XIX – в начале XX в.', *Вестник Челябинского государственного университета*, №28 (166). История, Вып.34, с.81–85.

21. Семенченко, ІВ., 2006. 'Совершенствование земствами медицинского обслуживания населения на Урале в 1900–1918 гг.', *Вестник Южно-Уральского государственного университета*, Серія: Социально-гуманитарные науки, Вып.17 (72), с.57–62.

22. Соловьев, МН., 1928. 'Из прошлого и настоящего по борьбе с эпидемиями на Украине', *Профилактическая медицина*, №12, с.16–28.

23. Томилин, СА., 1924. 'Материалы по заболеваемости населения Украины: [приложение к журналу «Профилактическая медицина», вып.1]', *Профилактическая медицина*, №11–12, с.70–78.

24. Томилин, СА., 1929. 'Основные демографические показатели Украины за последние годы в их сопоставлении с показателями довоенного времени', *Профилактическая медицина*, №12, с.15–27.

References

1. Vasil'ev, KG., Segal, AE., 1960. 'Istorija jepidemij v Rossii (The history of epidemics in Russia)', М.: Nauka.

2. 'Derzhavnyj arhiv Harkivs'koi' oblasti (State Archive of Kharkiv Region)', F.304. Harkivs'ka gubern'ska zems'ka uprava, Op.1, Spr.2253, 213 ark.

3. Tam samo, Spr.2259, 74 ark.

4. Tam samo, Spr.2262, 103 ark.

5. Tam samo, Spr.2265, 347 ark.

6. Tam samo, Spr.2267, 212 ark.

7. Tam samo, Spr.2268, 106 ark.

8. Tam samo, Spr.2269, 221 ark.

9. Tam samo, Spr.2271, 94 ark.

10. Tam samo, Spr.2273, 129 ark.

11. Tam samo, Spr.2274, 154 ark.

12. Tam samo, Spr.2280, 7 ark.

13. Ermakova, VV., 2007. 'Rol' zemskih uchrezhdenij v razvitii medicinskogo obsluzhivaniya naselenija Menzelinskogo uezda (1875–1918) (The role of zemstvo institutions in the development of medical services for the population of Menzelinsky district (1875–1918))', *Kazanskiy medicinskij zhurnal*, Vyp.1, s.39–46.

14. Karpov, LN., 1964. 'Zemskaja sanitarnaja organizacija v Rossii (Zemsky sanitary organization in Russia)', L.: Medicina.

15. Nikitina, AV., 2008. 'Zemskaja sanitarnaja organizacija Ufimskoj gubernii v nachale XX veka (Zemsky sanitary organization of the Ufa province in the early twentieth century)', *Izvestija Rossijskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta imeni A. I. Gercena*, Vyp.69, s.28–33.

16. Logovs'kyj, IM., 2013. 'Robota miscevyh organiv vlady ta zems'kyh organiv Harkivs'koi' gubernii' po zapobigannju ta likvidacii' epidemij holery (pochatok XX st.) (Work of local authorities and zemstvos bodies of Kharkiv province on the prevention and elimination of cholera epidemics (beginning of the twentieth century))', *Zbirnyk naukovykh prac'.* Serija: Istorija ta geografija / Harkivs'kyj derzh. ped. un–t im. G. S. Skovorody, Harkiv, Vyp.49, s.156–160.

17. Logovs'kyj, IM., 2013. 'Robota miscevyh organiv vlady Harkivs'koi' gubernii' po pokrashhennju sanitarnykh umov zhyttja ta blagoustroju naselenykh punktiv (pochatok XX st.) (The work of local authorities of the Kharkiv province to improve the sanitary conditions of life and improvement of settlements (early twentieth century))', *Visnyk nacional'noho tehničnogo universytetu «HPI»*. Serija: Aktual'ni problemy istorii' Ukrainy, Harkiv: HNU «HPI», №61 (10–34), s.65–70.

18. Logovs'kyj, IM., 2013. 'Robota miscevyh organiv vlady ta zemstv Harkivs'koi' gubernii' shhodo zapobigannja ta pryvynennja epidemij vispy (druga polovyna – pochatok XX st.) (Work of local authorities and zemstvos of the Kharkiv province concerning the

prevention and cessation of smallpox epidemics (second half to the beginning of the twentieth century))', *Visnyk Harkivs'kogo nacional'noho universytetu im. V. N. Karazina*, №1088, Serija: Istorija Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorichni ta filosofski nauky, Vyp.170, s.39–43.

19. Logovs'kyj, IM., 2014. 'Robota Harkivs'kogo gubern'skogo zemstva po zapobigannju epidemij ta pokrashhennju sanitarnogo stanu (pochatok XX st.) (The work of the Kharkiv provincial zemstvo for the prevention of epidemics and the improvement of the sanitary state (the beginning of the twentieth century))', *Visnyk nacional'noho tehničnogo universytetu «HPI»*. Serija: Aktual'ni problemy istorii' Ukrainy, Harkiv: HNU «HPI», №54 (1096), s.62–72.

20. Rizvanova, TR., 2009. 'Social'no-jekonomicheskie prichiny rasprostraneniya jepidemij na Juzhnom Urale v konce XIX – v nachale XX v. (Socio-economic causes of the spread of epidemics in the southern Urals at the end of the nineteenth – at the beginning of the twentieth century)', *Vestnik Cheljabinskogo gosudarstvennogo universiteta*, №28 (166). Istorija, Vyp.34, s.81–85.

21. Semenchenko, IV., 2006. 'Sovershenstvovanie zemstvami medicinskogo obsluzhivaniya naselenija na Urale v 1900–1918 gg. (improvement zemstvos medical care in the Urals in 1900–1918)', *Vestnik Juzhno-Ural'skogo gosudarstvennogo universiteta*, Serija: Social'no-gumanitarnye nauki, Vyp.17 (72), s.57–62.

22. Solov'ev, MN., 1928. 'Iz proshlogo i nastojashhego po bor'be s jepidemijami na Ukraine (From the past and present to combat epidemics in Ukraine)', *Profylakticheskaja medicina*, №12, s.16–28.

23. Tomilin, SA., 1924. 'Materialy po zaboлеваemosti naselenija Ukrainy: [prilozhenie k zhurnalu «Profylakticheskaja medicina», vyp.1] (Materials on the incidence of the population of Ukraine: [Supplement to the journal «Preventive Medicine», issue 1])', *Profylakticheskaja medicina*, №11–12, s.70–78.

24. Tomilin, SA., 1929. 'Osnovnye demograficheskie pokazateli Ukrainy za poslednie gody v ih sopostavlenii s pokazateljami dovoennogo vremeni (The main demographic indicators of Ukraine in recent years in their comparison with indicators of pre-war time)', *Profylakticheskaja medicina*, №12, s.15–27.

* * *

УДК 636.5.084:929:001(477)(043)

**НАУКОВО–ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ
ГОДІВЛІ ПТИЦІ У ПТАХОГОСПОДАРСТВАХ
ГРОМАДСЬКОГО СЕКТОРУ В УКРАЇНСЬКІЙ
РСР У 1951–1964 РР.**

**SCIENTIFIC–ORGANIZATIONAL BASIS OF
POULTRY FEEDING IN THE POULTRY FARMS
OF PUBLIC SECTOR IN THE UKRAINIAN SSR
IN 1951–1964**

Мельник В. В.,

кандидат сільськогосподарських наук,
доцент, Національний університет біоресурсів і
природокористування України (Київ, Україна),
e-mail: MelnikVika0204@gmail.com, ORCID ID:
<http://orcid.org/0000-0003-2491-757X>

Melnyk V. V.,

Candidate of Agricultural Sciences, Associate
Professor, National University of Life and
Environmental Sciences of Ukraine (Kyiv, Ukraine),
e-mail: MelnikVika0204@gmail.com, ORCID ID:
<http://orcid.org/0000-0003-2491-757X>

Мета дослідження – висвітлити основні тенденції розвитку годівлі птиці у птахогосподарствах громадського сектору в Українській РСР в 50–ті – першій половині 60–х років ХХ ст., що полягали в запровадженні системних досліджень з нормованої годівлі, розробленні основ мінерального, протеїнового, вітамінного живлення для зниження витрат кормів на одиницю продукції та підвищення збереженості поголів'я. Нормування годівлі здійснювали у розрахунку на одну голову за добу, при цьому встановлювали норми щодо вмісту в раціоні кормових одиниць та перетравного протеїну. Як одну з тенденцій досліджуваного періоду розглядали пошуки ефективних препаратів для стимуляції швидкості росту молодняку, які позначилися у застосуванні кормових антибіотиків. Відмічено тенденцію залежності кормовиробництва від рівня механізації виробничих процесів. Встановлено, що наукові дослідження зазначеного періоду здебільшого спрямовувалися на вивчення впливу різних раціонів на продуктивність птиці. На птахофабриках і птахофермах практикували годівлю птиці зерном і зволоженими мішанками, виготовленими із молотих зернових кормів, а також різних соковитих, білкових і мінеральних кормів.

Дослідження ґрунтуються на застосуванні загальнонаукових та історичних методів, джерелознавчого та контент-аналізу, різнопланової джерельної бази.

Ключові слова: птахівництво, годівля, птиця, раціони, кормовиробництво, комбікорм, антибіотики, продуктивність.

The purpose of the research is to highlight the main trends in the development of poultry feed in poultry farms in the Ukrainian SSR in the 50's – the first half of the 60's which consisted of the introduction of systems study with standardized feeding, development of mineral, protein, vitamin supply to reduce the cost of feed per unit of production and increase of preservation of livestock. The rationing of feeding was carried out per head per day, and at the same time setting standards regarding the content of feed units and digestible protein. One of the trends of the investigated period was the search for effective products to stimulate the growth rate of younger animals, which affected the use of fodder antibiotics. The tendency of feed production dependence on the level of mechanization of production processes has noted. It was found that scientific researches of this period were mainly aimed at studying the influence of various rations on the productivity of poultry. In poultry farms they practiced feeding of poultry with grain and wet mixes, made from milled grain feeds, various juicy, protein and mineral ones.

The research is based on the application of general scientific and historical methods, source study and content analysis, a diverse source base.

Keywords: poultry farming, feeding, poultry, rations, fodder production, mixed fodder, antibiotics, productivity.

Одним із найважливіших виробничих процесів галузі птахівництва є годівля, яка забезпечуючи раціональне живлення птиці, сприяє її нормальному росту й розвитку, збереженості й високій відтворній здатності за економного споживання

кормів, досягненню генетично зумовленого рівня продуктивності, необхідної якості продукції. На шляху розвитку науки про годівлю птиці в Українській РСР важливим періодом є 50–ті – перша половина 60–х років ХХ ст., що позначився запровадженням системних досліджень з нормованої годівлі, розробленням основ мінерального, вуглеводного, протеїнового, вітамінного живлення, пошуками джерел компенсаторного живлення, які б сприяли зниженню витрат кормів на одиницю продукції та збереженості поголів'я.

Окремі аспекти становлення і розвитку годівлі сільськогосподарських тварин ґрунтовно висвітлені в наукових працях А. П. Калашникова [8; 9], І. С. Бородай [4], однак авторами не ставилася мета конкретизувати внесок вітчизняних учених у розроблення науково–організаційних засад годівлі птиці. Проблеми розроблення збалансованих раціонів годівлі у діяльності НДІ птахівництва порушені Н. І. Братишко [5], хоча такі важливі питання, як значення антибіотиків для стимуляції швидкості росту молодняку, залишилися не розкритими. Варто зазначити, що в наших попередніх публікаціях уже зроблено спробу відтворити пошуки вітчизняних учених з розроблення наукових засад годівлі для різних видів птиці [19–21].

Метою даного дослідження є виявлення основних тенденцій годівлі птиці у птахогосподарствах громадського сектору в Українській РСР в 50–ті – першій половині 60–х років ХХ ст., що полягали в розробленні основ нормованої годівлі, протеїнового, вітамінного, білкового, мінерального живлення. Дослідження ґрунтуються на застосуванні загальнонаукових та історичних методів, джерелознавчого та контент-аналізу.

Як засвідчили результати дослідження, на початку 50–х років в Українській РСР, як і загалом у СРСР, нагальною проблемою розвитку громадського птахівництва залишалося забезпечення господарств кормами для птиці [18, с. 3; 17, с. 2]. Для характеристики стану годівлі у господарствах громадського сектору птахівництва в Українській РСР в 50–х роках минулого століття є показовим приклад птахоферми колгоспу імені Сталіна Баштанського району Миколаївської області [15, с. 21]. Зокрема, на птахофермі курчат з добового до 45–добового віку годували декілька разів на добу через кожні 2,5 години. У першу даванку курчата одержували знежирене молоко (перегін) і пшоно, у другу – кукурудзяну крупу, у третю – пшоняну кашу у суміші з подрібненим зеленим кормом (люцерною), у четверту – кукурудзяну крупу у суміші зі знежиреним молоком, у п'яту – кашу з вареними подрібненими яйцями і зеленим кормом, у шосту – пшоняну кашу.

Слід зазначити, що вчені, починаючи з 1947 р., висловлювались проти використання каш у годівлі птиці і наполягали на тому, щоб відмовитись від варки зерна і на початку другої половини ХХ століття: «...ещё некоторые видные специалисты птицеводы неясно представляют себе, что варка зерна, денатурируя белок, ухудшает его качество»

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

Богатчук С. С. «Ціна життя». Демографічні втрати українців в 1932–1933 рр. як наслідок геноциду сталінського режиму	7
Борко Т. М., Тупакова І. Д. Проблеми збереження архівних документів у системі державних архівів України	12
Михалевич В. В., Братусь І. В., Гунька А. М. Історичний погляд на дитячу книгу другої половини ХХ століття в УРСР	17
Гаврилюк М. О. Формування практичних навичок та умінь на уроках історії в контексті НУШ	20
Гай–Нижник П. П. Українсько–німецькі фінансові та торговельно–економічні взаємини (1918 р.)	22
Hetmanchuk M. P. Foreign military formations of the SS – «European Army» of the Third Reich (1939–1945) (Іноземні військові формування СС – «європейська армія» Третього рейху (1939–1945 рр.))	38
Джафарова А. Р. Международный Стандартный Номер Азербайджанской книги: современное состояние, проблемы и перспективы (Міжнародний Стандартний Номер Азербайджанської книги: сучасний стан, проблеми та перспективи)	43
Джафарова Ш. Создание и деятельность политических и террористических организаций в Турции в конце XIX – в начале XX века (Створення та діяльність політичних і терористичних організацій в Туреччині в кінці XIX – на початку ХХ століття)	48
Журавльов С. А. Діяльність Марка Федоровича Грушевського як активного учасника руху за автокефалію православної церкви в Україні (1917–1930 рр.)	55
Казьмирчук Г. Д., Казьмирчук М. Г. Новітня українська історіографія Гадацької угоди 1658 р.: досягнення й проблеми вивчення	62
Колесник В. Ф., Чеберяко О. В. Бюджет і бюджетна система УСРР та СРСР в працях фінансистів та радянських вчених 1920–х рр.	69
Корзун О. В. Вивчення німецькими вченими сільськогосподарського потенціалу українських земель під час Другої світової війни	75
Красніцька Г. М. Періодизація становлення права	81
Куницький М. П. Натуральні податки в системі економічної експлуатації місцевого населення на теренах Райхскомісаріату «Україна» (1941–1944 рр.)	84
Лисенко М. С. Північне сільськогосподарське товариство: історія і досвід (1893–1924 рр.)	90
Логовський І. М., Харламов М. І. Робота земських установ Харківської губернії по боротьбі з епідеміями тифу та холери у 1919 р.	94
Мельник В. В. Науково–організаційні засади годівлі птиці у птахогосподарствах громадського сектору в Українській РСР у 1951–1964 рр.	100
Войнаровський А. М. Борошномельний промисел Поділля наприкінці XIV – перша половина XVII ст.	104
Мина Ж. В. Історіографічне дослідження періоду Директорії УНР та розбудови її власних Збройних сил	108
Мусаева Л. Музеи как образовательные и воспитательные учреждения (Музеї як освітні та виховні установи)	113
Олійник О. В. Діяльність Червоного Хреста на території Прикарпаття в період нацистської окупації на сторінках місцевої легальної преси	118
Опря І. А. «Покарати неможна помилувати»: практика переслідування євангельський віруючих у судовому порядку в Російській імперії в кінці XIX – на початку ХХ ст.	123
Остащук В. І. Адміністративно–територіальний устрій губернаторства Трансністрія (1941–1944 рр.)	127
Пасіцька О. І. Економічне питання у програмах українських політичних партій та організацій Галичини кінця XIX – першої третини ХХ ст.	131
Перещ В. М. Пілоський Ехелав (за даними текстів лінійного письма В)	138
Семків А. С. Миротворчі операції ірландських збройних сил (1958–2018 рр.)	142
Середюк М. Парламентська праця Володимира Целевича: законодавчі ініціативи, депутатські звернення, моніторинг польсько–українських відносин (1928–1930 рр.)	146
Сокирська В. В. Українська СРР в системі «загальнофедеративного бюджету» РСФРР/СРСР 1920–х рр.	151
Томіленко А. Г. Стан пожежно–технічного спорядження та техніки у професійних пожежних підрозділах УСРР у 20–х рр. ХХ ст.	157
Хорошев О. М. Організаційна структура добровільних пожежних команд Харкова на прикладі дружини заводського Товариства Гельферих–Саде	163
Чухрай Л. О. Макети натурних об'єктів як основа експозиції в музеях	168
Юшкевич В. В. Переміщені особи з Югославії в зовнішній політиці США другої половини 1940–х років	171